

Το οδοιπορικό της Ελένης Πατμάνογλου. Βίος και πολιτεία μιας Ελληνίδας από την Μικρά Ασία

Τ' όνομά μου — Ελένη Πατμάνογλου. Γεννήθηκα το 1916, στις Γάγγρες — περιφέρεια Άγκυρας, στην Τουρκία. Στις Γάγγρες γεννήθηκα και βρέθηκα στην Άγκυρα. Ήμουν το δέκατο παιδί των γονιών μου. Έζησαν τα πέντε. Στο ενδιάμεσο πεθαίνουν τα άλλα.

Ήμουν σαράντα ημερών, πήρε την ευχή της η μανούλα, όπως την παίρνουν οι λεχώνες που έχουν σαραντίσει, και ο πατέρας μου την έδιωξε. Μπήκαν στη μέση καλοθελητές, την έδιωξε.

Ο πατέρας μου ήταν χρυσοχόος. Ήταν ωραίος άντρας κι ήταν και πολύ έξυπνος. Όσοι θέλανε μια συμβουλή για κάτι, «Να πάμε στον Αναστάση τον Πατμάνογλου» λέγαν.

Ήταν λογικός, καλός, μετρημένος. Αλλά τα μάγια τον διαστρέβλωσαν τον άνθρωπο.

Τα μάγια και η εκκλησία τα πιστεύει.

Τώρα θα πεις — πώς έγιναν τα μάγια; Πώς τα 'φτιαξαν. Υπήρχαν κακές γυναίκες και, για να χωρίσει από την οικογένειά του και να τον πάρει μια Ελληνίδα, του κάνανε μάγια.

Ο πατέρας έλεγε στη μαμά: «Πότε σε βλέπω σαν άγγελο και πότε σε βλέπω αλλιώς». Και, όταν αποφάσισε να χωρίσει, είπε στη μανούλα μου:

---

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Η Βασιλική Παπαγιάννη είναι συγγραφέας.

«Αν δεν φύγεις να πας στη μητέρα σου, στον αδερφό σου, θ' αυτοκτονήσω και θα γράψω ότι εσύ είσαι η αιτία».

Προτού φύγει η μανούλα μου απ' το σπίτι να πάει στην Άγκυρα όπου ζούσε η μητέρα της με τον γιο της, γράφει του θείου μου: «Αδερφέ μου, δεν με θέλει ο σύζυγός μου. Θα δημιουργηθεί μεγάλο σκάνδαλο. Κακό σκέφτεται να κάνει. Είναι κάτι το σοβαρό αδερφέ μου. Με δέχεσαι να 'ρθω;»

Δεν μπορούσε να του γράψει λεπτομέρειες. Ήξερε γράμματα ελληνικά, αλλά τούρκικη γλώσσα. Του έγραψε με ελληνικά ψηφία στα τούρκικα.

Λέει ο αδερφός της: «Αδερφή μου να 'ρθεις. Ο ένας ώμος μου, αν κουραστεί, στον άλλον θα σε βάλω. Έχεις μεγάλη θέση στην καρδιά μου, να 'ρθεις».

Παίρνει, λοιπόν, η μαμά τα πέντε παιδιά, των Ιωακείμ, το Γιώργο, τη Βηθλεέμ, την Αρετή, κι εμένα και πηγαίνει στον αδερφό της. Κακή της, όμως, τύχη — γίνεται πόλεμος, παίρνουν τον αδερφό της, δεν γύρισε. Χάθηκε, δεν βρέθηκε ούτε σκοτωμένος.

Η μαμά ήταν εργατική. Ήξερε να πλέξει, να κεντήσει τοις μετρητοίς, αλλά μ' αυτά δεν θα μπορούσε να ζήσει τα παιδιά της.

Αυτά που ήτανε για σχολείο, τα έστειλε. Εμένα και την Αρετή μας φρόντιζε, στο σπίτι, η γιαγιά.

Άρχισε η μανούλα μου να ζητάει δουλειά. Έκανε θελήματα, πήγαινε σφουγγαρίζε, έπλενε ρούχα και, επειδή ήταν καλή νοικοκυρά, την εκτιμούσανε, την σύστηναν εδώ... εκεί...

Έτυχε, κάποια μητέρα αρρώστησε και δεν έπρεπε να θηλάσει το μωρό της. Ζήτησαν παραμάννα, κι επειδή η μανούλα μου ήταν καθαρή γυναίκα και είχε πολύ γάλα, πήγε.

Στο σπίτι όπου πήγε, δεν την άφηναν να 'ρθει να δει τα παιδιά της. Καμιά φορά έπαιρνε άδεια: «να θηλάσω λίγο και το μωρό μου» έλεγε. Και με πήγαινε η Βηθλεέμ η αδερφή μου, εκεί που ήτανε, και με θήλαζε κι εμένα λίγο. Ήμουν τριών μηνών.

Αλλά στα τέσσερα χρόνια, από τότε που ο πατέρας έδιωξε τη μαμά μου, αρρωσταίνει ο πατέρας. Έπαθε παράλυση στα πόδια. Και γράφει στη μαμά μου: «Μαρία, εγώ έκανα μεγάλο σφάλμα, να με συγχωρήσεις και να 'ρθεις να με βοηθήσεις να γλιτώσω απ' αυτήν την κατάρα». Πήγε η μητέρα μου, του συμπαραστάθηκε.

Στο σχολείο που πήγαιναν τα αδέρφια μου διδάσκονταν μαζί με τα ελληνικά και τα τουρκικά. Η Βηθλεέμ τελείωσε το δημοτικό με άριστα. Ήθελε να γίνει δασκάλα. Και, πώς έτυχε — η μητέρα μου γνωρίστηκε με μια Ελληνίδα που έμενε στη Μαγνησία. Είχε άντρα καπνέμπορο, ζούσαν καλά. Και είπε στη μητέρα μου: «Να μου τη δώσεις, να τη σπουδάσω». Ε, και πήγε η αδερφή μου. Μα δεν ήθελαν να τη σπουδάσουν, την ήθελαν

υπηρέτρια. «Καλέ, τι σκληροί άνθρωποι ήταν αυτοί!» έλεγε η Βηθλεέμ όταν ξανασιμίζαμε. Την έβαζε η κυρία εκείνη κάτω από το κρεβάτι των παιδιών να κοιμάται. Και μια φορά, θυμόταν η αδερφή μου, το αφεντικό τη χαστούκισε όπως τίναζε, μετά το φαγητό, το τραπέζομάντιλο απ' το μπαλκόνι — ο καπνέμπορος εκείνος τη χαστούκισε. Πως μπορούσε η Βηθλεέμ να κοίταζε κάποιον νεαρό...

Δεν την έστειλαν καθόλου σε σχολείο. Κι όταν είχαν πάρει ν' αγριεύουν τα πράγματα — οι χριστιανοί κάθονταν, πια, σ' αναμμένα κάρβουνα — τότε, ειδοποιούν τη μητέρα μου: «Έλα, Μαρία, να πάρεις τη Βηθλεέμ».

Τα χρόνια που ζούσαμε στην Άγκυρα, ήμασταν σε τουρκογειτονιά. Και υπήρχαν και καλοί Τούρκοι που μας αγαπούσανε πολύ. Τα έλεγε αυτά η μαμά μου — για την αγάπη της γειτονιάς: δεν μας έκαναν κακό. Αλλά αυτό, για την αγάπη των γειτόνων, το ξέρω κι εγώ: θυμάμαι. Και θυμάμαι, ακόμη, που λέγονταν τότε κι αυτό, εκεί: Ότι κάποιιοι αρπάζαν ένα μικρό αγοράκι, το 'βάζαν, λέει, σε μια κάσα με βελόνες, να βγει το αίμα του παιδιού και, με το αίμα του, να ζυμώσουν ψωμί. Και, στο σπίτι που μέναμε, ήταν ένα παράθυρο με προεξοχή και καθόμουν εκεί, στο παράθυρο και κοίταζα μην έρθει καμιά γυναίκα κι αρπάξει κανένα παιδάκι. Δεν άδειαζαν η Βηθλεέμ και η μητέρα μου να κοιτάζουν στην αυλή: ούτε η θεία Ελισάβετ η αδερφή της μητέρας μου — χήρα κι αυτή, με πέντε αγόρια.

Κάθε οικογένεια είχε για σπίτι — ένα δωμάτιο. Κι εμείς είχαμε και τη γιαγιά μου — τη μάνα της μητέρας μου. Πού, τώρα, έχοντας ξεχάσει τη φυσιογνωμία της, φέρνω στο νου μου την ποδιά της, την μπροστέλα που φορούσε, και την τσέπη της ποδιάς όπου έβαζε βουκιές: ψωμάκι έβαζε — ψίχουλο να μην πέσει κάτω. Αμαρτία — να μην πατήσουμε ούτε μια ψίχα ψωμιού. «Βουκιές, βουκιές θα βάζεις στο στόμα σου» έλεγε «αν φας λαίμαργα και πολύ το κεφάλι σου δεν θα χωρέσει απ' της εκκλησίας την πόρτα». Ήταν βαθύτατα χριστιανή.

Από τη γιαγιά μου θυμάμαι ακόμη που μας έλεγε κι άλλα, μα δεν τα καταλάβαινα. Τα' αποτύπωνε, όμως, η Βηθλεέμ και μας τα 'λεγε κατόπιν η αδερφή μου. Για τη ζωή των προγόνων στις Γάγγρες μιλούσε η γιαγιά.

Δεν έλεγαν οι Τούρκοι τους προππάπους μας με τα ονόματά τους: τους φώναζαν Έλληνες.

Οι Έλληνες φορούσαν φουστανέλλες. Ανέβαιναν, συχνά, σ' ένα λόφο που ήταν εκεί, στις Γάγγρες κι έβαζαν το χέρι στο μέτωπο και κοίταζαν μπροστά, προς τη μεριά που πίστευαν ότι είναι η πατρίδα. Κι έλεγαν: «Εκεί είναι η Ελλάδα!» Μ' ένα πάθος το 'λεγαν.

Ήταν πάρα πολύ δυνατοί, ψηλοί.

Θα χτίζαν μια εκκλησία κι έπρεπε να φέρουν μια πλάκα που τη βάζαν στο ιερό. Την πλάκα θα την έφερναν από ένα χωριό κοντινό. Και δεν βρί-

σκαν ανθρώπους να τη μεταφέρουν. Είχαν βοϊδάμαξες τότε. Πήγαν οι προπάποι μας τη φόρτωσαν σε μια βοϊδάμαξα αλλά δεν είχαν βόδια να τα ζέψουν. Και ζεύτηκαν δυο αδέρφια και την έφεραν την πλάκα στην πόλη τους, εκεί που θα χτιζόταν η εκκλησία. Και τους θαύμασαν, τους χειροκρότησαν. Και τα δυο αδέρφια πήγαν στο Δεσπότη. «Αυτό που κάναμε» του είπαν, «το κάναμε με όλη μας την αγάπη προς τη θρησκεία μας και ένα πράγμα θέλουμε από σας: Να γράψετε επάνω στην πλάκα και τα δικά μας ονόματα». Ο Δεσπότης δεν δέχτηκε. Και τότε, αυτοί, με μια δύναμη πρωτοφανή, σήκωσαν ψηλά την πλάκα και την πετάνε κάτω και η πέτρα γίνεται χίλια κομμάτια.

Ο αδερφός μου ο Ιωακείμ έγινε δεκατεσσάρων χρονών. Και, κάθε αρσενικό, από δεκατέσσερα ως ογδόντα χρονών, εκτοπίζονταν. Κι εκτόπισαν και τον αδερφό μου μαζί και τον εξάδερφό του τον Γιάννη, γιο της Ελισάβετ — αδερφής της μαμάς μου. Τους εκτόπισαν στα βάθη της Ανατολής. Και σπάνια είχαμε γράμμα τους. Και όταν τους ελευθέρωσαν, τους είπαν: «Δεν θα πάτε στην πατρίδα σας, όπου αλλού θέλετε να πάτε, στην πατρίδα σας δεν θα πάτε».

Μετά από ένα χρόνο εξορίας, ο Ιωακείμ δραπέτευσε και πήγε στην Κωνσταντινούπολη. Κι ο Γιάννης δραπέτευσε, κι εκείνος έφυγε για τη Μασσαλία. Ένα χρόνο μόνο μείναν στην εξορία. Κι ο αδερφός μου γράφει από την Πόλη γράμμα. «Μητέρα» έγραφε, «ό,τι αξίας πράγματα έχετε, να τα πάρετε». Και έγραψε ακόμη: «Καλύτερα να είμαστε στην Κωνσταντινούπολη». Είχαμε εξαδέρφες εκεί.

Μεγάλωσα, έγινα πέντε χρονών, η Αρετή έξι.

Πούλησε η μανούλα μας πράγματα πολύτιμα για να βγάλει τα εισιτήρια για την Πόλη. Και είχε αξίας. Με την εργατικότητά της, με την καλή της την ψυχή, την πίστη που είχε στο Θεό, τη μεγάλη αγάπη στο Θεό — χωρίς να τη βοηθήσει κάποιος ή να επιβαρύνει συγγενείς μας ανάστησε, και, επειδή αγαπούσε τα ωραία πράγματα, ό,τι όμορφο έβλεπε το αγόραζε για προίκα της μεγαλύτερης αδερφής μου, της Βηθλεέμ.

Με λίγα πράγματα ξεκινάμε για την Πόλη. Ήταν το 1921. Ούτε κιλίμια πήραμε ούτε άλλα υφαντά που είχε η μανούλα μου. Όλα τα άφησε. Τίποτα δεν πήραμε. Όλα μείνανε. Μόνο ό,τι θα φορούσαμε, ό,τι θα αλλάζαμε και ό,τι θα τρώγαμε. Μα, προτού βγούμε από το σπίτι, η μαμά γυρίζει, λέει στη Βηθλεέμ: «Παιδί μου, πήρες τις εικόνες απ' το εικονοστάσιο;» Είχαμε και την έχουμε ακόμη, μια παλιά εικόνα — «Τα Εισόδια της Θεοτόκου» και μια άλλη εικόνα, σε ξύλο και οι δύο. Και μου άρεσε, τότε πολύ η κουζινίτσα μας όπου ήταν και το εικονοστάσι μας. Θυμάμαι κρέμονταν όλα τα μπρίκια του καφέ — μικρό, μικρότερο, όλα σαν μπρούτζα έλαμπαν και, γι' αυτό μου άρεζαν, σαν παιδί που ήμουνα.

Βέβαια, θα πηγαίναμε σ' αυτήν την εξαδέρφη όπου είχε πάει κι ο Ιωακείμ — αλλά να μην ήμασταν κι εντελώς γυμνοί. Έτσι, η μητέρα μου πήρε δυο μικρά τενεκεδένια κουτιά και το ένα το γέμισε με βούτυρο, το άλλο με μέλι. Τύλιξε όσα χρυσαφικά απομείναν με χρυσόχαρτο και τα έβαλε μέσα σ' εκείνα τα κουτιά.

Με το τρένο το ταξίδι για την Κωνσταντινούπολη. Αλλά σ' ένα σημείο που λέγεται Μουδανιά, εκεί, ήταν βάρβαροι οι Τούρκοι. Ατιμάζανε τα κορίτσια, τις γυναίκες — αν ήθελαν έσφαζαν. Μεγάλο κακό γινότανε σε κείνη την περιοχή.

Στα Μουδανιά, λοιπόν, ήρθαν να ελέγξουν τους επιβάτες του τρένου. «Τι είστε εσείς;» «Οικογένεια», λέει η μητέρα μου. «Για να δω τα εισιτήριά σας». Βγάζει η μαμά τα εισιτήρια. Κοιτάζει αυτός. «Αχ, κυρά μου», της λέει, «πώς θα τα καταφέρεις; Εδώ πρέπει να βγάλεις άλλο εισιτήριο». Η μαμά μου, όσα χρήματα χάρτινα είχε πια, μες στην τσάντα της, τα δείχνει. «Μόνον αυτά έχω εφέντη μου», του λέει: «μόνον αυτά. Δεν έχω άλλα. Βλέπεις, τόσα παιδιά έχω. Κι εκεί που θα κατεβούμε τι θα κάνω δίχως λεφτά; Δεν έχω άλλα». Αλλά του τα δίνει η μαμά. Τα παίρνει αυτός και παίρνει και τη μητέρα μου και κατεβαίνουν απ' το τρένο, για να βγάλει εισιτήρια. Και θα ξεκινούσε τώρα το τρένο.

Μείναμε με προστάτη τη Βηθλεέμ που, για να φαίνεται μεγάλη, σαν γριά, της έβαλε η μητέρα τσεμπέρι, ένα φόρεμα γεροντίστικο κι έτσι, λίγο, μαύρισε το πρόσωπό της: ήταν όμορφη, ροδοκόκκινη, με μια ελίτσα, εδώ που είχε — α, ήταν πολύ χαριτωμένο κορίτσι. Εμείς, όλα τα παιδιά, τρέπαμε. Αν δεν έρθει η μητέρα; Μα τα κατάφερε, ήταν θαρραλέα. Έβγαλε εισιτήριο, τη βοήθησε κι ο πολισμένος εκείνος. Κι ενώ το τρένο ξεκινούσε, εκείνος πάλι τη βοήθησε. Την έσπρωξε ν' ανεβεί.

Συνήλθαμε όλα τα παιδιά απ' την τρεμούλα. Φτάσαμε, πια, στην Πόλη. Κι εκεί, από τον έναν έλεγχο στον άλλον. Από το ένα αστυνομικό τμήμα, στο άλλο μας κουβαλούσανε. Τα πόδια μας πρήστηκαν. Εγώ, τώρα, δεν μπορώ να περπατήσω. Λέει η μαμά μου για μένα: «Να την πάρω στην πλάτη μου». Και να μας ψάχνουν στην αστυνομία — στο σώμα μας, στα μαλλιά, στα πόδια, στα παπούτσια. Σκάλισαν λίγο το κουτί με το βούτυρο και το κουτί με το μέλι — δεν βρήκαν τα χρυσά που είχε κρύψει εκεί, η μαμά, και μας άφησαν.

Τα εικονίσματα τα κουβαλούσε η μαμά μου.

Αργότερα, όταν έμαθαν δικοί μας, στην Άγκυρα, πως είχαμε φτάσει στην Πόλη χωρίς να μας κατεβάσουν στα Μουδανιά, εκεί, που γινόταν το κακό το μεγάλο, η σφαγή όταν έμαθαν ότι είχαμε φτάσει σώοι, είπαν: «Μπράβο στη Μαρία που πήρε τις εικόνες! Αυτές οι εικόνες την έσωσαν». Και είχε πει η μαμά μου προτού ξεκινήσουμε, επί λέξει: «Αυτές οι εικόνες θα μας πάνε».

Σκοτείνιασε τώρα. Μα είχαμε φτάσει στο σπίτι της εξαδέρφης, πια.

Στο σπίτι της συγγενισσάς μας, στην Πόλη, καθίσαμε μέχρι να βρούμε σπίτι. Έτρεξε η μαμά μου, βρήκε. Ήταν δέκα σπίτια, κόνγκα που λέγανε στο ίδιο σχέδιο, στο ίδιο ύψος. Είχαν πάρα πολλές σκάλες και όταν κατέβαινες από αυτά τα σπίτια, ήταν μπροστά σου χωματόδρομος. Εκεί καθίσαμε λίγον καιρό. Κατόπιν πήγαμε σε άλλο σπίτι. Μικρασιάτης ήταν ο ιδιοκτήτης, Σταύρο τον έλεγαν. Είχαμε, εκεί, ένα δωμάτιο κι ένα άλλο δωμάτιο είχε η θεία μου με τα παιδιά της.

Ο αδερφός μου ο Ιωακείμ είχε βρει μια δουλειά σε φούρνο. Προτού φτάσουμε εμείς στην Πόλη, δούλευε σε φούρνο. Ήταν, τότε, δεκαπέντε χρονών. Και πήγε η μητέρα μας να δει το αφεντικό του. Και είπε στο αφεντικό: «Έτ σιζίν, κεμίκ μπιζίν». Που θα πεί: «Το κρέας δικό σας, τα κόκαλα δικά μας». Δηλαδή, εσείς, απ' τη δουλειά αυτού του παιδιού θα κρατήσετε τη μερίδα του λέοντος και στο παιδί θα δώσετε τα ψίχουλα.

Κι εκεί το σύστημα ήταν: Ένα σφάλμα να κάνει ένας εργάτης από το γκρουπ, όλους τους απολύανε. Έπρεπε να φύγουν, να βρουν άλλη δουλειά. Για έναν που έφταιζε, να πληρώσω κι εγώ τη ζημιά. Και είχε μπει ο καημένος ο Ιωακείμ στη δουλειά από πολύ μικρός. Δούλευε στις διακοπές του σχολείου. Αλλά από μικρός, φαίνεται, θα ήταν επαναστάτης. Και τον έβαλαν στη φυλακή. Και τον φυλάκισαν γιατί είπε στο αφεντικό του: «Εγώ προσφέρω μεγάλου ανθρώπου δουλειά, γιατί να μη μου δώσετε πιο πολλά λεφτά;» Και τ' αφεντικό του τον έβρισε, τον έδειρε. Ο Ιωακείμ θύμωσε και δεν πήγε στη δουλειά. Και έπρεπε να πάει στις τρεις η ώρα τη νύχτα και να αναπιάσει το προζύμι, και το πρωί να ζυμώσουν. Αυτό ήταν μεγάλου άντρα δουλειά. Ο Ιωακείμ τα κατάφερνε, έκανε τέτοιες δουλειές, αλλά το αφεντικό δεν τον πλήρωνε. Κι επειδή ζήτησε το δίκιο του, τον έδειρε. Τι βαρβαρότητα! Και φωνάζει τ' αφεντικό και την αστυνομία. Τον δέρνει κι ένας πολιτσίμάνος και τον χώνει φυλακή.

Τι να κάνουμε; Τρέχει η μαμά μου σ' ένα συγγενή της. Ήταν δικηγόρος, πολύ μορφωμένος. Παρθένιο Σαβαΐδη τον λέγανε. Και τον τιμούσαν πάρα πολύ: όταν περνούσε από το δρόμο, οι κυρίες που κάθονταν στα χαγιάτια, βλέποντάς τον, σηκώνονταν και του έκαναν υπόκλιση.

Λέει αυτός: «Άλαχσις!» Δηλαδή: «Άθεοι! Δεν έχετε Θεό. Μικρό παιδί, το βάλατε στη φυλακή μαζί με κλέφτες, μ' εγκληματίες!»

Και η μητέρα μου: «Αχ, θείο, τον Ιωακείμ, δε μ' αφήνουν να τον δω». Και του λέει τι είχε γίνει με το αφεντικό του αδελφού μου. Και την παίρνει και πηγαίνουν στις φυλακές. Είχε πέραση ο λόγος του, τον εκτιμούσαν. Και λέει του διευθυντή: «Αυτό το παιδί πρέπει να βγει από τη φυλακή. Αυτή τη στιγμή. Αυτό το μικρό παιδί». «Ναι, εφέντη μ'», είπε ο

διευθυντής και τον ελευθέρωσε. Κι ύστερα πηγαίνει στο αφεντικό του αδερφού μου. «Δεν ντρέπεσαι Αναστάση» τον παίρνει μπροστά, «αυτόν, το γιο σου, να τον στείλεις στη φυλακή; Αυτός κοντεύει να γίνει παπάς».

Αλλά ο Ιωακείμ, μέσα στη φυλακή, γνώρισε έναν πολιτικό κρατούμενο, αριστερό. Τον ρώτησε: «Γιατί σε φέρανε εδώ;» Είπε ο αδερφός μου. «Λυπάμαι», λέει εκείνος, «που ο φούρναρης ήταν και χριστιανός. Αλλά οι πλούσιοι δεν έχουν θεό και πίστη. Αν αγωνίζεσαι για το δίκιο σου, σε κρεμάνε...» Ήταν Τούρκος εκείνος που τα 'λεγε αυτά. Τον κρέμασαν. Κι εγώ λέω πως από τότε χαράχτηκαν μες στο μυαλό του αδερφού μου – ότι δεν υπάρχει δίκιο για τον φτωχό.

Ο Γιώργος, ο μικρός αδερφός μου έκανε στην Πόλη, το λούστρο. Γιατί δεν έφταναν να ζούμε. Κάποιος τον συμβούλεψε, πήρε ένα κασελάκι κι έκανε το λούστρο μαζί με τον ξάδερφό μου, το γιο της θείας μου Ελισάβετ. Ο μεγαλύτερος γιος της, συνομήλικος του Ιωακείμ, δεν ήθελε να μείνει στην Κωνσταντινούπολη κι έφυγε για τη Γαλλία, όπως έχω ξαναπεί. Δούλευε σε εργοστάσιο που έβγαζε σαπούνια. Σκοτώθηκε σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα.

Φύγαμε κι από το σπίτι που το είχε χριστιανός και τον λέγαν Σταύρο. Στο τρίτο που πήγαμε, αυτό ήτανε όλο σαν παλάτι δωμάτια - δωμάτια. Ήταν ενός Τούρκου και το είχε δώσει σε μια χήρα χριστιανή. Κατοικούσαν, έπειτα, από χριστιανούς. Και της το είχε δώσει επειδή γκρεμίζονταν.

Εδώ, σ' αυτό το σπίτι, ήταν μια πηγή. Και, όπως θυμάμαι, κατεβαίναμε σκαλάκια – εκεί όπου πήγαζε κείνο το νερό. Ήταν αγίασμα.

Ο Τούρκος που είχε αυτό το σπίτι ήταν καλός άνθρωπος. Αλλά στενοχωριόταν. Πώς γίνεται, την ημέρα να χτίζουν οι μαστόροι και να γκρεμίζεται το βράδυ;

Είχε μάγαιρα και του είπε να φτιάξει πιλάφι με κρέας. Του το έφτιαξε, το σερβίρισε σε γανωμένα σαγανάκια που είχαν καπάκια. Του το σερβίρισε, με το δίσκο, στο γραφείο όπως επιθυμούσε το αφεντικό του. Ξεσκεπάζει ο Τούρκος ένα σαγανάκι, βλέπει ένα κεφάλι. Το κρέας το φαντάστηκε πως ήταν το κεφάλι του αγίου Ιωάννη του Αποκεφαλιστή. Φωνάζει το μάγαιρα. «Τι φαί μου έκανες; Το πιλάφι είναι πιλάφι, αλλά το κρέας είναι αλλιώτικο πράμα». «Αφέντη μου», του λέει ο μάγειρας, «έκανα ό,τι μου είπατε». Έπειτα ο αφέντης, φωνάζει τον έναν... τον άλλον... – να δούνε το φαγητό του. Του είπαν πως είναι κρέας κοκκινιστό. Κι αυτός πάλι δεν πίστεψε. Και στην κούπα με το νερό που ήταν επάνω στο δίσκο αυτός να βλέπει το κεφάλι του Ιωάννη του Αποκεφαλιστή. Και λέει: «Δεν θα παίρνετε νερό από κει που παίρνετε. Θα ανοίξετε τη στέρνα και θα πάρετε από τη στέρνα. Και ύστερα απ' αυτό τελείωσε το σπίτι του Τούρκου. Ο Τούρκος ήταν χριστιανός.

Στην Κωνσταντινούπολη, το νερό ήταν πολύ δύσκολο να το έχεις. Δεν υπήρχαν στα σπίτια βρύσες. Αγόραζες το νερό.

Τον καιρό που μέναμε σ' αυτό το σπίτι, κάθε μήνα ερχόταν να πληρωθεί ένας με μούσι, ένας αρχοντάνθρωπος. Βαστούσε μπαστούνι. Μας έβαζε, πέρναμε αγίασμα απ' την πηγή, έπινε πρώτα ένα ποτήρι και, μετά πληρωνότανε. Το νοίκι.

Και πάλι η μαμά μου δεν αισθάνεται καλά. «Αυτό το σπίτι», λέει, «δεν κάνει για μένα. Αυτή που είχε μείνει εδώ, πέθανε». Ξέραμε ποια ήταν. Την έλεγαν Θεοπίστη και ήταν από τη Θεσσαλονίκη. Φύγαμε από χει.

Το 1925 έγινε το κυνηγητό. Δεν ήμασταν γεννημένοι εκεί. Έτσι μας εκτόπισαν, μας έδιωξαν.

Μπήκαμε στα καράβια και μας κατέβασαν στ' αμπάρια.

Ο Ιωακείμ δεν άντεχε, έκανε εμετό.

Δεν θυμάμαι πόσες ώρες κάναμε. Μας έβγαλαν στο καραμπουρνάκι και ήταν νύχτα, σκοτάδι. Ήταν Οκτώβριος. Θυμάμαι που λέγαμε — του Αγίου Δημητρίου. Κατεβήκαμε, λοιπόν, εκεί, και θέλανε να μας βάλουν σ' έναν θάλαμο. Ερημιά, σκοτάδι. Κι έπρεπε να περάσουμε μια γέφυρα. Από κάτω — θάλασσα. Ήταν πάρα πολύς κόσμος. Άντρες, γυναίκες, παιδιά. Δεν μιλούσε κανένας. Φωνάζει ο Ιωακείμ: «Έλληνες! Έλληνες! Ήρθαμε πρόσφυγες! Δεν υπάρχει κανένας; Πού είστε;» Τίποτε.

Έπρεπε να περάσουμε κείνη τη γέφυρα. Ο ένας πίσω από τον άλλον. Εμένα με τραβούσαν απ' το χέρι. Μια γυναίκα έπεσε στη θάλασσα και να φωνάζει: «Βοήθεια!» Πώς την έβγαλαν! Απ' τα χέρια την έπιασαν και την έβγαλαν. Ολόκληρη γυμνώθηκε η καμημενούλα. Κι άλλοι πέσαν στη θάλασσα απ' τη σπασμένη γέφυρα.

Στο θάλαμο που θέλανε να μας βάλουν δεν υπήρχε φύλακας, γιατί βρήκαμε μια πόρτα σπασμένη. Μπήκαμε μέσα σαν τα ζώα. Πάλι εμένα με τραβούσαν απ' το χέρι.

Μπήκαμε εκεί, στο θάλαμο — κακουχία, ερημιά. Καμιά υποδοχή, καμιά προσφορά.

Ξημερώσαμε εκεί. Τρέμαμε σαν τα ψάρια. Κολλήσαμε ο ένας με τον άλλον για να ζεσταθούμε.

Ξέραμε πως η θεία μου Ελισάβετ είχε φύγει πιο μπροστά από μας, κι είχαν έρθει εδώ, στη Θεσσαλονίκη. Μάθανε ότι ήρθαν πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, πως ήρθαν από την Πόλη και από διάφορα μέρη, αλλά πού βρίσκονταν: Κι ήταν συρματοπλέγματα γύρω, γιατί μας είχαν σε καραντίνα. Να μας κόψουν ως και τα μαλλιά, ενώ ήμασταν καθαροί. Κι από τα συρματοπλέγματα, εμένα μόνο κατάφεραν να με πάρουν, η θεία μου — αφού κάποτε μας ανακάλυψαν πού βρισκόμασταν. Οι άλλοι, οι δικοί μου, έμειναν εκεί. Όποτε θα τους άφηναν ελεύθερους.

Αλλά ήταν και μια άλλη πρώτη εξαδέλφη της μαμάς μου που είχε έρθει εδώ, στη Θεσσαλονίκη. Η Ευθαλία. Γιατί, αυτοί από την Άγκυρα, είχαν

έρθει κατευθείαν στην Ελλάδα. Και η θεία Ευθαλία έμεναν στην οδό Ολυμπιάδος, κι όταν άκουσαν ότι ήρθαν πρόσφυγες, έφτασαν με τον αδερφό της στο Καραμπουρνάκι, και είπαν – να 'ρθετε. Άφησαν και τη διεύθυνσή τους. Όχι, να τους πάρουν μαζί τους. Δεν υπήρχαν, τότε, ούτε ταξί ούτε λεωφορεία: μόνο κάρα, κι αυτά πού να τα βρεις...

Εγώ βρίσκομαι από τη θεία Ελισάβετ, με τη θεία μου Ευθαλία. Σε θάλαμο, όχι σε σπίτι. Με κουβέρτες χώριζαν τα δωμάτιά τους η μια οικογένεια από την άλλη. Τα χωρίσματα ήταν με κουβέρτες. Οι θάλαμοι – ψηλοτάβανοι και, κάτω, χώμα. Πήγαν η θεία μου, βρήκαν ψάθα, αγόρασαν, έστρωσαν κάτω.

Σκεπάσματα είχανε αυτά που είχαν φέρει. Βέβαια, όχι κιλίμια... κουβέρτες... Είχαν παπλώματα, στρώματα – τα 'στρωναν κάτω και μαζευό-ντουσαν δυο-δυο, τρεις-τρεις μαζί.

Η θεία Ευθαλία πήγε στο Καραμπουρνάκι και δίνει τη διεύθυνσή της στη Βηθλεέμ και στον Ιωακείμ. Και τ' αδέρφια μου ξεκίνησαν μια μέρα με τα πόδια, να βρουν την οδό Ολυμπιάδος... Πού ήταν αυτή η οδός; Ρωτούσαν, ξεκινούσαν πάλι. Νόμιζαν ότι ήταν κοντά. Αλλά και πώς αλλιώς να πήγαιναν που δεν υπήρχε ούτε κάρο; Τέλος, με πολλά βάσανα, βρήκαν την οδό που γύρευαν. Τους βοήθησε – ότι ρώταγαν πρώτα πού βρίσκεται το Διοικητήριο.

Στο μεταξύ, η θεία Ευθαλία είχαν φύγει από κείνους τους θαλάμους και ζούσαν, η οικογένειά της, σ' ένα τούρκικο σπίτι. Πάλι στην οδό Ολυμπιάδος. Ένα παλιό σπίτι με υπόγειο, ισόγειο και πρώτο όροφο. Με παράθυρα πολλά. Ζει ακόμη αυτό το σπίτι.

Η θεία καθότανε στο ισόγειο. «Εμείς πού θα πάμε;», την ρωτούν τ' αδέρφια μου. «Κάτω, στο υπόγειο», τους λέει: «είναι άδειο. Αν θέλετε, μείνετε», είπαν ας είναι και υπόγειο, φτάνει να γλιτώσουν απ' τον θάλαμο όπου μέναν. Και το άσπρισαν, που ήταν σαν στάβλος.

Και ήταν, πάλι, και μια άλλη εξαδέλφη της μαμάς, που, κι αυτή, είχε έρθει κατευθείαν από την Άγκυρα. Με τον άντρα της και τα τρία κορίτσια τους. Και είχαν πάει σ' ένα χωριό άγριο, στην περιοχή του Αμυνταίου. Δεν μπόρεσαν να ζήσουν εκεί, οι καημένοι. Ο άντρας αυτής της θείας απελπίστηκε και χάθηκε. Μάλλον αυτοκτόνησε. Και είπαν οι άλλοι – ας πάμε στη Θεσσαλονίκη. Κι ήρθαν κι αυτοί στην οδό Ολυμπιάδος και μαζευτήκαμε, στο υπόγειο, δέκα ψυχές. Τραβήξαμε έναν μπερντέ και καθόμασταν. Είχαμε και μια γκαζιέρα για να μαγειρεύουμε.

Ο Ιωακείμ άρχισε να δουλεύει. Σε αρτοποιείο, πάλι. Αλλά ούτε σωματεία είχανε ούτε καμιά ασφάλιση. Πάρα πολλοί πεθαίνουν από φυματίωση στο επάγγελμα των αρτοποιών. Και ο Ιωακείμ βρίσκει έναν που ταίριαζαν και του λέει: «Δεν κάνουμε ένα σωματείο, να μπορούμε να απαιτήσουμε

τα δικαιώματά μας; Κάποια ασφάλεια... κάποια περίθαλψη ιατρική... — που πεθαίνουν οι άνθρωποι—». Και, μια μέρα, ένας συνάδελφός του, πέθανε. Ήταν φυματικός· δεν το 'ξερε, αφού δεν εξεταζόταν.

Ο Ιωακείμ και άλλοι μαζί του έφτιαξαν σωματείο.

Άρχισαν τα κυνηγητά· ξύλο, φυλακές. Ένας από τους εργάτες έπεσε κάτω με ακατάσχετη αιμόπτυση. Οι συνάδελφοί του ενώνουν δυο τσουβάλια το ένα με το άλλο, κάτι σαν φορείο, και φέρνουν τον φυματικό στο Διοικητήριο. Αρτεργάτες, μυλεργάτες ενώθηκαν, σαν συλλαλητήριο, και ζητούσαν κοινωνική ασφάλιση. Τους υπόσχονταν, αλλά τίποτα δε γίνονταν.

Έγιναν πια, ο Ιωακείμ και οι συνάδελφοί του, συνδικαλιστές. Και ήταν γραμματέας και πρόεδρος του σωματείου ο αδερφός μου.

Σχολείο —να μάθω γράμματα— ούτε να το φανταστούμε.

Όταν μέναμε στην οδό Ολυμπιάδος, σ' εκείνο το τούρκικο σπίτι, συγκατοικούσαμε μ' έναν Εβραίο που λεγόταν Σαμουήλ. Είχε το επάνω πάτωμα. Αυτός είχε εργαστήριο και έκανε καπέλα. Όταν κατέβαινε για να φύγει, πολλές φορές με συναντούσε έξω που έπαιζα με την κούκλα μου και της έραβα φορεματάκια. Πρόσεξε ότι ήμουν επιδέξια, κι έπειτα από λίγο καιρό, πρότεινε στη μητέρα μου να με πάρει στο εργαστήριό του και να με πληρώνει. Η μητέρα μου δέχτηκε. Είχαμε ανάγκες.

Στην αρχή πήγαινα με τον κύριο Σαμουήλ στο εργαστήριό του. Ήταν καλός άνθρωπος. Ύστερα, έμαθα το δρόμο, πήγαινα μόνη μου. Πάντα από τον ίδιο δρόμο. Αλλά μια μέρα κάποιος μ' επήρε από πίσω, λέγοντας διάφορα κι εγώ, τόσο τρόμαξα, που άρχισα να τρέχω. Με κόπο έφτασα στο εργαστήριο, κατάχλομη. Το αφεντικό μου, για να με ηρεμήσει, μ' έκανε μια βόλτα, με τη δάρκα στη θάλασσα. Θα ήμουν, τότε, δώδεκα χρονών.

Δεν ξαναπήγα στο εργαστήριο του Σαμουήλ. Δεν ήθελε η μητέρα μου. Κατόπιν, μια πατριώτισσά μας, που ήταν καλή μοδίστρα, λέει στη μητέρα μου: «Αν θέλει, να 'ρθει η Ελένη να μάθει ραπτική». Πήγα, μου άρεσε. Και με τον καιρό είπε η μοδίστρα: «Ελένη, εσένα θα σου δώσω κοπτική. Πες της μαμάς σου να 'ρθει να μιλήσουμε». Η αδερφή μου η μεγάλη, η Βηθλεέμ, έφερε αντίρρηση. «Καλέ, αυτή μια σταλιά είναι, θα ράψει; Ποιος θα την εμπιστευτεί;»

Στα δεκατέσσερά μου άρχισα να ράβω. Κι έραψα πρώτα - πρώτα την προίκα της Βηθλεέμ. Ήταν ρόμπες, νυχτικές, μπροστέλες. Είχα αρχίσει με παιδικά εσώρουχα· προχώρησα. Πήρα να ράβω τα προικιά της αδερφής μου. «Α, καλέ», λέγανε όσες τα έβλεπαν, ποια το έραψε αυτό; Τούτη δω; Τούτη η μικρή τα έχει κάμει αυτά;» Και άρχισαν να μ' εμπιστεύονται. Κι ήμουν δειλή, άβγαλτη. Πότε έλεγα τι να με πληρώσουν για τη δουλειά μου... πότε μου δίναν ό,τι θέλανε... Με τα λεφτά που μου δίναν, άναβα ένα κεράκι.

Άρχισαν να μου έχουν πια εμπιστοσύνη κι έραψα κι άλλες προίκες. Όταν έπαιρνα να κόψω το ύφασμα, προσευχόμουν: «Κύριε ημών Ιησού Χριστέ» και σταύρωνα το ύφασμα. Δόξα τω Θεώ, δεν χαράμισα ποτέ κανένα.

Όταν έκανα την πρόβα, μαζεύονταν γυναίκες κι έλεγαν: «Α, πώς θα ράψει ετούτο το φόρεμα αυτό το μικρό!» Αν ήταν νυφικό, λέγαν: «Πώς θα ράψει η Ελένη το νυφικό!»

Τότε ήταν που είχα ράψει — τι νυφικά, τι άλλα φορέματα, όλα αξίας και όλα ωραία, για την ανιψιά ενός μπακάλη, εδώ, κοντά μας. Και ήταν στην πρόβα πάλι γυναίκες και κοίταζαν. Και με βάσκαναν — εγώ πιστεύω στη βασκανία.

Τότε, δεν είχαμε ηλεκτρικό σίδερο ούτε ηλεκτρικό φως. Με τα κάρβουνα τ' αναμμένα που βάζαμε στο σίδερο του σιδερώματος, μ' αυτόν τον τρόπο σιδερώναμε. Ε, και πετιέται μια σπίθα και καίει, σ' ένα μέρος, το νυφικό. Έτρεξα, αγοράζω από το ίδιο ύφασμα, το ζωγραφίζω, το κεντώ, το παράδωσα. Αλλά τα μάτια μου άρχισαν να τσούζουν και να τρέχουν δάκρυα. Έκανα και νυχτέρια... νυχτέρια... — εντατική δουλειά. Ο Ιωακείμ ο αδερφός μου μ' έλεγε: «Η σκλάβα της γωνίας» — επειδή, πάντα, στη γωνία καθόμουνα. Τα μάτια μου, όμως, χειροτέρευαν. Και χειρότερα έγιναν από το γιατρό που πήγα. Έκλεισαν τα μάτια μου. Τώρα η μαμά μου κλαίει: «Το κορίτσι μου θα χάσει το φως του!... Από μάτιασμα είναι αυτό». Και είχα και μαθήτριες πολλές. Και πάλι να κλαίει η μητέρα μου. Οι μαθήτριάς μου έλιωσαν αγνό κερί, το έβαλαν ανάμεσα σε πανί, κι έδεσαν το πανί γύρω από τα μάτια για ν' απαλύνει το πρήξιμο.

Αλλά μια μαθήτριά μου, η Μαρία, με πιάνει από το χέρι και με πάει στην Αγία Παρασκευή. Τρεις φορές με πήγε. Προσευχηθήκαμε έκανα παράκληση. Ο ιερέας, ένας Πόντιος, πολύ ευλαβής. Την τέταρτη μέρα πηγαίνω μόνη μου, βλέποντας μονάχα κάτω. Κι έταξα, μέσα μου, να πάω δεκαπέντε μέρες, πρωί-πρωί, να κάνω την προσευχή μου και να πάρω αγιασμό να πλένομαι. Γιατρεύτηκα. Και ποτέ, άλλοτε, δεν πειράχτηκαν τα μάτια μου.

Στη δικτατορία του Μεταξά, συλλαμβάνουν τον Ιωακείμ. Τον είχαν σε υπόγειο, σε μεγάλο βάθος. Αλυσσοδεμένα τα χέρια του, τα πόδια του. Οι φύλακες — οπλισμένοι. Και παρακαλούσε τους φύλακες κι έλεγε: «Παιδιά, άνθρωποι είστε κι εσείς, δεν καταλαβαίνετε;» Παρακαλούσε να τον λύσουν, να κάνει τη σωματική του ανάγκη. «Σκάσε»! Του λέγανε. Τέτοια βαρβαρότητα.

Η μαμά μου πηγαίνει να παρακαλέσει τον διοικητή της Ασφάλειας: ήταν κουφίτσας τότε. Και του λέει: «Σας παρακαλώ σαν το Χριστό. Θα προσκυνήσω τα πόδια σας. Αφήστε το παιδί μου. Είναι καλός. Χριστιανός». «Όχι», της λέει αυτός. «Είναι κομμουνιστής, άθεος, άθρησκος αυ-

τοί είναι εχθροί της πατρίδας». Έτσι έβριζαν. Και, κατόπιν, τη λυπήθηκε αυτός — αλλά δεν την άφησε να δει το γιο της — και της είπε: «Κυρία μου, ο γιος σου θα σώσει τον κόσμο; Πες του να ξεκόψει απ' αυτά που κάνει».

Τι να κάνει η μαμά; Ήταν πενήντα τόσο χρονώ και την έπαιρνες για εννεήντα — τόσο τη γέρασαν τα βάσανα.

Ήρθε η ώρα τον δικάσανε τον αδερφό μου, και τον στείλανε εξορία στη Σίκινο. Ήταν ένα ξερό νησί. Αυτό έγινε το 1937. Ή, πριν ήτανε... Πολλά χρόνια ήταν στα βασανιστήρια. Έρχονταν κάθε λίγο στο σπίτι — τον παίρναν απ' το σπίτι. Θρήνος γινότανε εδώ. Έμπαινε — έβγαινε από τη φυλακή. Μας ενοχλούσαν, προπάντων εμένα — ρωτώντας για τον αδερφό μου. Ζούσε ημανούλα μου, κάθονταν παράμερα, έτρεμε η ψυχούλα της. Κι εγώ, με το «Κύριε Ιησού Χριστέ» και με το «Παναγία μου, βοήθησέ μας» έβγαινα στην πόρτα. Ήταν δυο-τρεις χωροφύλακες. Και μια φορά, ανάμεσά τους, ήταν κι ένας που τον έλεγαν Ιωακειμίδη, κι αυτός με ζήτησε να με παντρευτεί. Ναι, έρχονταν χωροφύλακες, λέγαν: «Πού είναι ο αδερφός σου κοπέλα μου;» «Δεν ξέρω πού είναι», τους απαντούσα. «Εσείς είστε οι Αρχές, είστε σε θέση να τον βρείτε». Πάλι αυτοί: «Τόσον καιρό να λείπει και να μην ξέρεις πού είναι ο αδερφός σου; Δεν σας έδωσε σημεία ζωής;» Τότε είπα ψέματα. Πως, η μητέρα μας, είχε ρωτήσει τον αδερφό μου και του είχε πει: «Τι θα γίνει, παιδί μου, μ' αυτήν την κατάσταση; Δουλειά δεν έχεις, τι θα φάμε;» Κι εκείνος, τάχα, αγανάκτησε, έφυγε, και δεν έδωσε σημεία ζωής. Είπα ψέματα, αλλά αυτό με φώτισε ο Θεός να πω για να τον σώσω. Όμως οι χωροφύλακες κατάλαβαν πως έκρυβα την αλήθεια και λέει ένας: «Όχι, κάτι κρύβεις, το χρώμα σου το μαρτυρεί. Κοκκίνισες». Εγώ λέω: «Η στολή σας με φοβίζει». Και μου λένε να τους ακολουθήσω. «Δεν έρχομαι», τους λέω. Αν πήγαινα, θα με βάζανε μέσα στο κρατητήριο ή θα με ζόριζαν ή θα με βασάνιζαν. Όμως, ο Θεός με φύλαξε, γλυτώσαμε.

Πώς να γίνει να φύγει ο Ιωακείμ; Ήταν ένα λουτρό σε μια εβραϊκή συνοικία όπου ζούσαν οι φτωχοί εβραίοι. Την έλεγαν Ραμόνα. Στο λουτρό, εκεί, δούλευε κάποιος πατριώτης μας· ίσως ήταν και συγγενής μας. Κι ο Ιωακείμ σκέφτηκε να πάει εκεί, να κρυφτεί. Και μια νύχτα πηγαίνει. «Δεν θέλω», λέει, «λεφτά. Εγώ να σας δουλέψω εδώ· θερμαστής να γίνω». Και πήγαινε η μαμά μου, τότε με τον Γιώργο, τότε μονάχη της στο λουτρό — πήγαινε φαγητό στον Ιωακείμ.

Αυτά ήταν πριν από το 1940. Με τον πόλεμο, το 1940, ο αδερφός μου δούλευε για το στρατό, σε φούρνο.

Πριν έρθουν οι Γερμανοί στη Θεσσαλονίκη, το έμαθε ο Ιωακείμ κι έτρεξε να μας ενημερώσει και να μας δώσει συμβουλές και οδηγίες — τι να

κάνουμε. Έπειτα μας συγκέντρωσε στην κουζίνα όπου ήταν το εικονοστάσι, κι εκεί, αφού διάβασε την παράκληση προς την Παναγία, μας φίλησε και είπε: «Μη θγείτε έξω. Εγώ πρέπει να φύγω, να πάω στο φούρνο. Είναι τρεις γυναίκες μόνες, να 'ναι και κι ένας άντρας, να νιώθουν σιγουριά. Και πρέπει να πιάσω μαγιές». Δούλευε στο φούρνο μιας χήρας. Για τις μαγιές, πάντα, έπρεπε να βρίσκεται στο φούρνο τρεις με τέσσερεις το ξημέρωμα. Και και, μες στην ημέρα, μαζεύονταν πολλοί από τη γειτονιά, και τους ενθάρρυνε, τους συμβούλευε, τους παρηγορούσε. Ήταν νέος, άντεχε.

Εμείς, φεύγοντας ο Ιωακείμ, αν κι ήταν νωρίς, κλείσαμε πόρτες, παράθυρα, ανάψαμε ένα μικρό λαμπάκι, κάναμε συσκότιση και περιμέναμε να ξημερώσει για να μάθουμε τι γίνεται. Ήμασταν η μαμά, η Αρετή, ο Γιώργος, η Βηθλεέμ κι ο άντρας της και τα παιδιά τους Γιάννης, Μαρία, Έλλη κι εγώ.

Τον Ιωακείμ τον συλλαμβάνουν, τώρα, οι Γερμανοί. Ήταν για τουφέκι. Κι ήταν, ακριβώς, αυτήν την εποχή. Στη νηστεία των Χριστουγέννων. Απ' το φούρνο όπου δούλευε, μας ειδοποίησαν. «Ήρθε, τον πήρε η Ασφάλεια τον Ιωακείμ», μας λένε. Κι εγώ, με την Αρετή την αδερφή μου, πάμε, ρωτάμε σε όλα τα αστυνομικά τμήματα ακόμη κι εδώ στης ενορίας μας, το όγδοο που λέγεται — τίποτε. Σαν κακό όνειρο τα θυμάμαι. Και είχαμε απομακρυνθεί τόσο απ' τη Θεσσαλονίκη και πού είχαμε πάει, δεν ξέρω. Να γυρίσουμε, τώρα, δυο κορίτσια — χωρίς να ξέρουμε πού πάμε... Να ρωτάμε, όπου βρίσκαμε αστυνομικό τμήμα — δεν είναι δω, να λένε. Τέλος, μας είπαν: «Πάτε να δείτε στου Παύλου Μελά, έχουν εκεί κι αυτούς που είναι για ντουφέκι».

Εργάτης ήταν ο προδότης του Ιωακείμ. Ο προδότης δούλευε σε φούρνο της Νεαπόλεως. Είπε στους Γερμανούς πως ο Ιωακείμ Πατμάνογλου μοιράζει προκηρύξεις σε όλη την περιοχή της συνοικίας, εδώ, πως κάνει σαμποτάζ — τέτοια. Ο ίδιος εργάτης συκοφάντησε κι έναν άλλον που ήταν εντελώς ξένος με το κόμμα, αλλά και με το σωματείο των αρτοποιών.

Τον αδερφό μου τον βάλανε στην απομόνωση κι ούτε τον ανακρίνουν. Οι άλλοι ανακρίνονται. Ο καθένας χωριστά, με διερμηνείς δικούς μας. Ενώ ο Γερμανός εξετάζει τις καταθέσεις — αυτές των καταδοτών — κι από και βρίσκει τον Ιωακείμ. Βρίσκει πως έχει κενά η καταγγελία. Και μαθαίνουμε, ο ίδιος αυτός Γερμανός αθώωσε τον Ιωακείμ και τον συκοφάντη τον τουφέκισαν.

Ο Ιωακείμ φώναξε έξω από την πόρτα: «Μάνα, ήρθα!»

Είχε ένα μαξιλάρι τυλιγμένο σε κουβέρτα και τα'χε στον ώμο του. Η μητέρα μου άρχισε να κλαίει, και κλαίγοντας, με μετάνοιες, να ευχαριστεί τον Άγιο Σπυρίδωνα. Που ήταν, εκείνη την ημέρα του Αγίου Σπυρίδωνος. Σούρουπο, χειμωνιάτικος καιρός. «Μάνα ήρθα!» και να κλαίμε όλοι από

χαρά. Την άλλη μέρα πήγαμε όλοι στην Τριανδρία που είναι η εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνος να γιορτάσουμε για τούτο το μεγάλο δώρο που ήταν η ελευθερία. Κι έπειτα, κάθε χρόνο, την ίδια εκείνη μέρα, ο Ιωακείμ ζύμωσε μια μεγάλη λειτουργιά — δούλευε πάλι σε φούρνο — και πηγαίναμε στην Τριανδρία όπου είναι η εκκλησία του Αγίου.

Θυμάμαι, ακόμη, από αυτά τα χρόνια, της Κατοχής, μια Αναστασία απ' την Καστοριά, που έμενε στην οδό Ολυμπιάδος. Κοντά μας. Αυτή ήταν καταδότρια στους Γερμανούς. Είχε χωρίσει με τον άντρα της, είχε παιδιά. Ο γιος της ήταν στην Εθνική Αντίσταση. Αυτή έραβε σε μένα. Δεν ξέραμε τίποτα. Και το μόνο που έλεγε, ήταν ετούτο: «Να, εγώ πάω και παρακολουθώ τις εκτελέσεις επάνω στο Γεντί Κουλέ». Δηλαδή, στο Επταπύργιο. Και όλοι μας, στο σπίτι, «Καλέ πώς αντέχετε;» τη ρωτούσαμε. «Ε, αντέχω, αντέχω», απαντούσε αυτή. Κατέδωσε πολλούς φοιτητές της γειτονιάς της, τους ξολόθρεψε. Τη σκότωσαν. Ακούσαμε τον πυροβολισμό.

Ύστερα από τους κατακτητές, έχουμε τον Εμφύλιο Πόλεμο. Τον Ιωακείμ, θα τον εξορίσουν στον Άι-Στράτη, στη Γιάρο, στη Μακρόνησο.

Μια μέρα που κάνω πρόβα στην πρεσβυτέρα της ενορίας μας, έρχονται στην πόρτα του σπιτιού δύο αστυνομικοί οπλισμένοι και άλλοι δύο στέκονται στο παράθυρο που βλέπει προς το δρόμο. «Αχ, Ελένη», κάνουν οι μαθήτριάς μου, «σε ζητάνε χωροφύλακες. Τώρα σε θέλουν!» Και πάλι η Θεία Χάρις, η μεγάλη βοήθεια του Θεού — Εγώ πηγαίνω εκεί στο παράθυρο — πού βρήκα το θάρρος; Και ρωτάω: «Τι με θέλετε;» «Σε θέλει ο διοικητής», λένε, «θα σε συνοδέψουμε. Άφησέ τα όλα και έλα όπως είσαι». Τους απαντώ: «Δεν έρχομαι. Τίποτα δεν έκανα, δεν έχω να πω τίποτα». «Θα 'ρθεις», επιμένουν εκείνοι. Κι εγώ: «Θα 'ρθω μόνη μου, όχι με συνοδεία. Και κάνω πρόβα, όταν τελειώσω, θα 'ρθω». Πώς μιλούσα έτσι εγώ η δειλή; Η πίστη μου μ' έσωσε. Τρέμω όμως σαν το ψάρι.

Η πρόβα τελείωσε, οι μαθήτριάς μου σχόλασαν — πώς θα πάω τώρα; Τότε η πρεσβυτέρα λέει: «Μην πας. Περίμενε». Και πηγαίνει, λέει στον παπά ότι ήρθαν χωροφύλακες να συλλάβουν την Ελένη. Κι αυτός βάζει τα ράσα του και πηγαίνει στο όγδοο αστυνομικό τμήμα. Μιλά του διοικητή. «Στείλατε», λέει «να συλλάβουν την Ελένη Πατμάνογλου. Αυτή ήθελε να γίνει καλόγρια, δεν έχει καμία σχέση με όσα σας μεταφέρουν διάφοροι. Στέλνει δέμα στον αδερφό της που είναι εξόριστος, αλλά η ίδια δεν σχετίζεται με ό,τι καταμαρτυρούν του αδερφού της. Εγώ της έχω κάνει προξενιά και δεν δέχτηκε γιατί θέλει να αφιερωθεί στον Χριστό». Και δεν μ' ενόχλησαν ξανά.

Τον πάτερ αυτόν τον εκτιμούσαν· είχε κι αυτός αδερφό κομμουνιστή που τον τουφέκισαν.

Ο Ιωακείμ έζησε όλη τη ζωή του με διωγμούς... βάσανα... Πέθανε το 1963. Ήταν πενήνταεφτά χρονών.

Ο Ιωακείμ... Πού μ' έλεγε «σκλάβο της γωνίας...» Γιατί δεν είχα ούτε εκδρομή, ούτε απαιτήσεις. Πολύ είχα αγαπήσει τη δουλειά μου, τη ραπτική, κι ακόμη την αγαπώ. Και χαίρομαι, που και οι δυο ανιψιές μου, οι κόρες της Βηθλεέμ, είναι κοντά στο πνεύμα μου που έχω για την τέχνη της ραπτικής. Η πρώτη η Μαρία Τατσόγλου – αν κι εργάζεται ως υπάλληλος στο Πανεπιστήμιο – παρακολουθεί τις πρόβες κι έχει γνώμη. Η δεύτερη, η Έλλη, έχει μάθει τη ραπτική και ράβει με μεράκι. Αλλά η Έλλη μου άλλα είχε αγαπήσει: σπουδές στο πανεπιστήμιο. Τώρα ακούει στο ραδιόφωνο για ποιητές, συγκρατεί στο νου της ποιήματα ή τα διαβάζει κάπου, τα αντιγράφει και μας τα απαγγέλλει. Αυτό είναι του Καβάφη, μας λέει: εκείνο του Σολωμού. Αλλά και η Έλλη μου προσεύχεται προτού κόψει το ύφασμα. Δε χαράμισε κανένα.

Νιώθω καλά που είμαστε, η οικογένεια, όλοι μαζί.